

Рецензія на фільм «Повернення» А. Звягінцева

до курсу «Маскулінність та чоловічі студії»

Фільм А.Звягінцева «Повернення» у символічній формі зображує особливості процесу соціалізації хлопчиків, проблемність прийняття ними канону нормативної маскулінності та конструювання у відповідності до нього власної гендерної ідентичності. Дана кінострічка є ілюстрацією відносин співучасті чи субординованості між маскулінностями, а також можливості індивідуального протесту проти соціально прийнятої норми.

Для хлопчиків група однолітків як важливий агент соціалізації, має не просто символічне значення, бо саме тут утверджуються їх маскулінності, постійно реконструюючись шляхом грання гендерних ролей. На початку фільму зображено тиск групових норм на особистість, необхідність постійного доведення хлопцям своєї мужності перед іншими хлопчиками, стигматизацію та осуд за нездатність відповідати нормативному канону маскулінності (*«кто не прыгнет – тот трус и козел!»* - образливі означники для маркування «девіантів»). Порушення групових норм – відмова/неспроможність найменшого хлопчика стрибнути з башти - розглядається як невиконане випробування, нездатність здійснити символічну посвяту у коло «своїх» (означник того, хто є включеним і виключеним із компанії), отримати визнання оточення, підтвердивши статус «справжнього хлопця» – сміливого, рішучого, відчайдушного, готового ризикувати. Гомосоціальне чоловіче середовище та ідеалізовані образи чоловічої дружби на інституційному рівні забезпечують підтримку та відтворення конструкту гегемонної маскулінності як нормативної категорії, збереження владних позицій чоловіками. Зображені у фільмі ритуали (необхідність постійної демонстрації фізичної сили та відваги, застосування насильства – бійок та сварок - як легітимного способу розв'язання конфліктів серед хлопців) є елементами відтворення гендерного порядку та гендерних ієрархій - відносин субординованості, маргіналізації та співучасті між самими маскулінностями.

Ідентичність «мужика» як специфічний російський феномен – означник *«статі, віку, соціального статусу та рис характеру»*¹ - у фільмі представляє батько - сильний, дужий, грубуватий, стриманий у висловленні своїх емоцій (його спілкування з дітьми супроводжується «ореолом мовчання», небагатослівністю, відсутністю сентиментальності після тривалої розлуки). Він символізує радянський варіант «гегемонної маскулінності», яка носить здебільшого компенсаторний характер. Глядачу нічого невідомо про персонажа, зокрема, про його реалізованість, успішність в професійній чи інших сферах. Система часів СРСР не створювала можливостей для задоволення статусних домагань індивідів, у результаті чого для утвердження статусу «справжнього чоловіка» застосовувалися компенсаторні механізми (часто деструктивного характеру) - альтернативне утвердження маскулінності, владного статусу у сімейно-побутовій сфері: тиранія в сім'ї, жорстоке ставлення до дітей, вживання міцних напоїв.

У фільмі глибоко розкрито феномен відсутнього батька, що стало поширеним явищем у пізній період існування СРСР через велику кількість розлучень та незапланованих вагітностей; такі соціальні процеси супроводжувались *«глобальною фемінізацією інститутів соціалізації та персоніфікацією їх в домінуючих жіночих образах»*² (коли діти виховувались матерями, бабусями без тат чи відчимів). Зображена у фільмі історія конструює розуміння інституту батьківства виключно як материнства, оскільки вся відповідальність за виховання дітей покладалася на матір (ця функція є нормативно закріпленою за жінками і сьогодні). На противагу цьому, статус батька надається апіорі навіть при невиконанні батьківських обов'язків. За сюжетом фільму

¹ Кон И. И. Российские маскулинности // Мужчина в меняющемся мире. – М.: Время, 2009. – С. 127-178.

² Так само.

відсутність/неучасть чоловіка у вихованні дітей не засуджувалась, мала сприйматися усіма членами родини як даність, а візит батька – як радість. Запитання дітей «*Откуда он взялся, мам?*» не потребує жодних пояснень (нормативний канон маскулінності не піддається критиці). Вимога визнання статусу батька та його авторитету від синів символізує виміри гендеру та влади, відносин патріархату, коли старших чоловіків у родині інші члени повинні поважати та визнавати. Проте норма маскулінності, представлена батьком, сприймається синами неоднаково.

Подібні нормативні канони є неприйнятними та «неприродними» для молодшого сина, який протягом усього фільму ставить їх під сумнів: поява батька після 12-тирічної відсутності не видається йому нормальною; «батько» - чужий чоловік, не може автоматично викликати у нього довіру чи визнання, стати авторитетом і легітимно застосовувати до нього фізичну силу. Тому молодший син висловлює протест проти самої норми «відсутнього батька», проти його нічим не підкріпленого авторитету та методів виховання.

Старший син є більш конформним у засвоєнні гендерних норм і не піддає їх сумніву. Його маскулінність є маскулінністю співучасті, оскільки не відповідаючи їй сповна, він підтримує її канон та отримує патріархальні дивіденди. Старший син, захоплюючись образом батька як еталоном і взірцем для наслідування, намагається підтримувати усі його ініціативи, приймає на віру його слова як беззаперечну істину, висловлює солідарність з його вчинками, демонструючи цим свою зрілість та «дорослість».

У взаємовідносинах батько-діти яскраво прослідковується ще одна система нерівності – ейджизм, що надає авторитет старшим особам. Нонконформізм молодшого сина дозволяє йому порушувати неформальні норми та висловлювати протест і обурення поведінкою батька, незгоду з ним. Старший син з моменту зустрічі демонструє визнання батька, захоплення ним: його неформальне привітання «*Привет, пап!*» підтверджує те, що він легітимізував його статус як батька, прийняв його, висловив близькість попри його довгу відсутність на противагу «дистанційованому» привітання «*Здравствуйте*» молодшого сина. Сцена куштування вина, коли молодший син каже, що йому не подобається, а старший просить ще, розкриває бажання старшого здобути схвалення батька та продемонструвати рівноцінність з ним. Батько виступає для старшого сина референтною особою, рольовою моделлю, його статус стає важливим у поріванні «справжнього чоловіка» з усім жіночним (у патріархальних родинах жіноча функція є традиційно обслуговуючою та непрестижною, жінки займаються репродуктивною та доглядовою працею, зображуються мовчазними, підлеглими, покірними). У фільмі образ батька є контрастним до образу матері: це справжній чоловік – вольовий, рішучий, владний, з ним пов'язані туризм, активність, спорт, подорожі та пригоди. Деякі епізоди фільму є мізогінічними, оскільки зображують конструювання маскулінності як антитезу до жіночності («не бабство», психоаналітичний підхід Н. Чодоров³) через її заперечення: коли за столом мати при батькові поправляє зачіску синові, той чинить опір, дратівливо відмахуючись і заперечуючи прояви її турботи: така ніжність підриває авторитет хлопця і завадить визнанню батьком сина як чоловіка.

Відсутність діалогів у фільмі та постійне напружене мовчання демонструє складність взаємодії між маскулінностями та рольову напругу у відносинах між батьком та синами: для старшого - це простір для очікувань і мрій, а для молодшого - для невдоволення, підозри й недовіри. Прірва нерозуміння обумовлена різними досвідами персонажів та відсутністю інформації одне про одного. Особливої уваги потребують методи виховання та «гартування духу», що пропонує батько дітям: він вчить їх «суто чоловічий» моделі поведінки, яка не сприймається молодшим сином однозначно і як єдино правильна. Батько задля відновлення справедливості «по-чоловічому», відстоювання синами своєї честі, вимагає здійснити фізичну розправу над хлопцем, що вкрав гаманець - таке утвердження домінування, фізичного насилля над іншими з елементами приниження чи жорстокості має психологічний та символічний характер. Ці

³ Бёрд Ш. Теоретизирова маскулинности: современные тенденции в социальных науках // Наслаждение быть мужчиной: западные теории маскулинности и постсоветские практики / Под ред. Ш. Берд и С. Жеребкина. – СПб.: Алетейя, 2008. – С. 7-37.

напуття суперечать ціннісно-нормативній системі хлопців, які не здатні піти супроти своїх принципів та чинити насилля над іншими. При цьому вимога виконання синами інструментальних завдань (дізнатися про місце обіду, розрахуватися в ресторані, правильно встановити палатку) відбувається без пояснень: така тактика навчання подолання труднощів сприяє загартуванню характеру, незалежності. Суворість та вимогливість батька видається невинуватою, оскільки межує з тиранією. Таке «виховання» утверджує норму, що чоловік має бути самостійним, здатним вирішити будь-які проблеми, знайти вихід з будь-якої ситуації, «не ниючи» та не потребуючи сторонньої допомоги (конструкт «немає проблем, які не може вирішити справжній чоловік»). Але іноді «уроки» видаються не випробуванням на стійкість, а справжнім знущанням. Особливо гостро це відчуває молодший син, у якого поведінка «батька», майже незнайомої людини, викликає обурення (коли сини гребуть на човні, він не витримує навантаження і вимагає від батька участі у процесі: *«Сядь сам – ты же сильнее!»*). Усі ситуації (покарання синівського непослуху, відсутність поступок, заохочень чи схвалення зі сторони батька, ігнорування ним потреб синів) були спрямовані на утвердження влади батька над синами, беззаперечне визнання його авторитету та статусу, вимогу повного підкорення та слухняності дітей. Складним є конфлікт з батьком молодшого сина, який мав відчуття власної гідності і не визнавав легітимність домінування «батька», не виправдовував застосування ним сили та примусу, висловлював готовність повстати проти нормативного канону батьківської влади (*«Еще раз меня тронет – убью!»*).

Цікавими виявились і відгуки чоловіків-глядачів про фільм, які відображають ставлення до фільму як до чогось сакрального, мають позитивну модальність і часто є мізогінічними:

*«Как из мальчишек получаются мужчины, чем отличается мир мамы и отца... Фильм начался с трусости мальчика в мире матери и закончился его утробным криком "Я всё могу!" в мире мужском. Можно долго слянявить вопрос воспитания мужчин, а можно посмотреть этот фильм. Ещё раз: здесь нет жестокости, есть мир мужской, прямой и жесткий, конкретный, где всё по-настоящему, где нельзя изменить сделанное. Никакие дворовые "подвиги" не способны его заменить... вчерашний мальчик вдруг заговорил мужским голосом. Война за спокойный привычный мирок матери окончена. Они увидели ещё один. И уже не вырастут маменькиными сыночками. Они смогут всё. Почему же мать доверила детей отцу?.. Она бы не отправила сыновей с отцом, а как клуша опекала бы до потери пульса, оставляя их в состоянии полумужчин».*⁴

*«Самые интересные события разворачиваются, когда отец берет детей на остров, всю дорогу он продолжает их воспитывать, иногда слишком жестко и жестоко. Но именно в этом процессе воспитания мы понимаем, как и каким образом из маленьких детей-подростков вырастают личности. В конце фильма мы видим полное изменение героев. Братья уже вырастают из того детского возраста, в котором были буквально 3 дня назад до приезда отца. Вот оно - взросление души. Они становятся похожими на отца. Он закаляет их, делает их настоящими мужчинами».*⁵

Наведені цитати демонструють, що компонентом масової свідомості став образ гегемонної маскулінності, яку І.Кон називає *«маскулінною ідеологією, яка має глибокі біоеволюційні витоки, уявлення про те, що без опори на неї хлопчикам важко сформуванню свою чоловічу ідентичність, хоча вона часто виявляється соціально та психологічно шкідливою, дисфункціональною»*⁶.

На мою думку, це фільм не про миттєве дорослішання і постання у лічені дні контакту з батьком «справжніх чоловіків»: неприв'язаний наприкінці фільму човен для мене - символ не доведеної до кінця справи. Особистість та її відповідальність формуються не за три дні, а протягом життя. Залишаються важливими роль матері та оточення, контексту та життєвих умов, структурних чинників, що у своїй єдності заклали у юнаків ті установки, які знайшли вираз у конкретних життєвих умовах, продемонстрованих у фільмі. Тому несправедливо нівелювати їх значення у вихованні хлопців та перебільшувати значення ролі чоловіка. Це є ідеалізацією та реконструкцією нормативності, зокрема, канонізацією ролі «гегемонної маскулінності» як референтного образу, обов'язкового для становлення та конструювання образів «справжніх чоловіків».

⁴ Цитата з форуму 1 – обговорення фільму «Повернення». – Електронне джерело, режим доступу <http://films.imhonet.ru/element/219856/opinions/>

⁵ Цитата з форуму 2 – обговорення фільму «Повернення». – Електронне джерело, режим доступу <http://www.kinopoisk.ru/film/47040/>

⁶ Кон І. Российские маскулинности // Мужчина в меняющемся мире. – М.: Время, 2009. – С. 127-178.